

УДК 340.112

Невідомий Василь Іванович — директор Департаменту з питань оборони та правоохоронної діяльності Рахункової палати України, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України

Справедливість і доцільність юридичних норм як ключова проблема сучасної правової онтології

На філософському рівні розглянуто теоретико-світоглядну проблему справедливості та доцільності юридичних норм як продукту культурно-цивілізаційного процесу.

Ключові слова: юридичні норми, правова онтологія, культурно-цивілізаційний процес, теорія права, людство.

Якщо класична теорія права шукала обґрунтувань нормативності останнього або в суб'єктивній волі законодавця, реалізованій через владний примус (як це можна спостерігати у концепціях ортодоксального позитивізму), або у “позавольових” (тобто “об'єктивізованих”) природних основах людського ества (що було притаманне традиційним версіям юснатуралізму), то для сучасних форм теоретичного праворозуміння домінуючою тенденцією в плані вирішення даного питання стали спроби виявлення підвалин правової належності в інтерактивній системі суспільного буття. Це мотивується не тільки зміною науково-пізнавальної парадигми, але й, насамперед, тим, що і людська воля, і її природні обмеження є елементами згаданої системи, а тому мають існувати й функціонувати за тими спільними для них механізмами, на підставі яких вони, власне, й поєднуються у спільну царину явищ. До того ж, юридична наука наразі вже не може задовольнятися знаннями про окремі, абстраговані одне від одного аспекти права, дедалі відчутніше прагнучи його цілісної картини. Врешті-решт, можна цілком погодитися з висновком про те, що відмінність між різними “формами” права є суто гносеологічною: адже, наприклад, не існує самих по собі “виключно природного” чи “абсолютно позитивного” права; є правова реальність, що осмислюється на рівні правосвідомості з різних світоглядно-

методологічних позицій (аналогічно тому, як один і той самий світ може мати потенційно безмежну кількість його наукових чи буденних концептуалізацій). Як зазначив з цього приводу А. А. Козловський, “в основі пізнання права лежать дві фундаментальні гносеологічні структури, які визначають його осмислення і розвиток. Своє теоретичне обґрунтування вони отримали в двох основних і протилежних історично сформованих пізнавально-правових парадигмах мислення та реалізації права, котрі між собою містять усе розмаїття концепцій відповідних типів, а саме: природно-правової та позитивно-правової парадигми права. Гносеологічні настанови релятивізму і догматизму, свідомо чи несвідомо прийняті в концепціях природного і позитивного права, зумовлюють усі особливості пізнавальних процесів у сфері права і його реалізації. Ці настанови протилежні, але, так чи інакше, вони відображають основні ідеали й принципи, цілісну й водночас антиномічну природу права” [1, с. 35]. Тож новітні правові доктрини тяжіють до ідеї теоретичного відтворення *реально-буттєвої* єдності різноманітних форм вияву *належного*.

Відзначені обставини пояснюють характерну для нинішнього етапу розвитку юридичної науки активізацію досліджень у сфері онтології права. При цьому переслідується не лише мета інтегрування останньої шляхом “зведення мостів” між альтернативними типами праворозуміння та контрарними методологічними підходами, але й, передусім, прослідковується спрямованість на побудову моделей легітимації політико-правових інститутів на базі певних “деволютаризованих” буттєвих підвалин. Згадаймо, що з точки зору подібного підходу піддавав критичному аналізу кельзенівську деонтологічно-вольову теорію “чистого права” ще Б. О. Кістяківський. Зокрема, ведучи мову про гаданий “паралелізм суцього та належного світів”, він писав: “насправді буття однаково притаманне як явищам, що пояснюються за допомогою категорії необхідності, так і явищам, які визначаються категорією належного. А те, що правові явища Г. Кельзен відносить до належного, мислимого в установленому ним специфічному розумінні, то вже силою цієї висхідної точки зору вся його побудова постає як чистої води формально-логічна конструкція, котра ніяк не стикається з буттям і реальністю права. Однак, у цій відстороненості від усякого буття й реальності Г. Кельзен і бачить власне сутність юриспруденції та юридичного методу”, тоді як “однобічна нормативно-логічна побудова... непридатна навіть для вузької сфери юридичної догматики” [2, с. 401–402], оскільки навіть з точки зору цієї сфери *реалізованість* права передбачає його узгодженість з дійсними буттєвими ситуаціями; в іншому разі воно є “мертвою літерою”.

Незважаючи на те, що виміри справедливості, котрі складають основний деонтологічний зміст права, відносяться скоріше до царини *ба-*

жаної, а не фактичної реальності (йї тому оцінюються не в категоріях “істинності” чи “хибності”, в залежності від того, чи є вони адекватними дійсному станові речей, а лише в плані їхньої відповідності людським уявленням про належне), ці виміри, тим не менше, не можуть бути абсолютно безвідносними до організаційних моментів самого наявного та потенційно можливого буття. Адже, по-перше, згадані уявлення про належність генеруються в результаті певних колізій та конфліктів, що складаються у фактичній реальності; при цьому такі уявлення стають гіпотетичними моделями та засобами вирішення даних буттєвих суперечностей. По-друге, якщо ці уявлення претендують не просто на певний абстрактно-ідеальний символізм, але й на конкретну дієвість у якості засобів нейтралізації реальних (існуючих і можливих) конфліктів, то вони, знов-таки, не можуть “відгородитися” від природно-суспільної буттєвості якими-небудь непрохідними кордонами.

Отже, достатньо обгрунтованим вбачається висновок стосовно того, що “конкретна життєва ситуація, яку розв’язує право, є його онтологічним підґрунтям. Без того простору відносин, які потребують правового впорядкування, будь-яке право є правилами “Утопії” Т. Мора, які співвідносилися не з правопорядком, а з вигаданим ідеальним світом. Але право ніколи не існує як чиста ідея, сутність, яка немовби “парить” у якомусь просторі. Онтологічно ідея права завжди пов’язана з існуванням у світі, в якому на основі права створюється правопорядок, і розглядати буття права, не беручи до уваги його зв’язків з цим правопорядком, настільки ж утопічно в найточнішому сенсі цього слова. Саме тому осягнення існування права можливе лише за умови одночасного врахування умов його буття у світі” [3, с. 25].

Звідси, в свою чергу, випливає, що уявлення про правову справедливість, щоб небезпідставно вважатися не лише суб’єктивно, але й об’єктивно виправданими критеріями легітимності, мають одночасно відповідати умовам як деонтологічної, так і онтологічної доцільності. Якщо перша полягає в узгодженості цих уявлень з ціннісно-цільовими установками суб’єкта права, то друга передбачає міру “доцільності самих цілей” з точки зору буттєвого контексту їх реалізації. Адже, звичайно ж, не будь-яка діяльність, котра виявляє ознаки своєї підпорядкованості певній суб’єктивній меті, може вважатися справедливою.

З огляду на відзначені обставини, цілком закономірно постає наступне питання: чим визначається “буттєва виправданість” цілей; або, інакше кажучи, у чому полягають онтологічні умови справедливості? Проблемність цього питання зумовлюється, насамперед, досить широким спектром можливих варіантів його вирішення: під згаданими умовами можна мати на увазі й загальнолюдські ціннісні мірила права, й певні інтерсуб’єктивні обмеження свободи суспільної поведінки, що стихійно

склалися в межах того чи іншого соціуму, й психологічні чинники, пов'язані з почуттям людської гідності, й договірні зобов'язання, прийняті більшістю дієздатних представників якої-небудь спільноти, тощо. Разом з тим, у контексті онтологічного підходу всі конкретні вияви буття права можна, мабуть, поєднати деякими спільними для них рисами, притаманними буттєвості як такій. Йдеться про те, що жоден феномен не виникає (тобто не конститується в наявному бутті) інакше, ніж у результаті порушення певної локальної (чи, навіть, універсальної по відношенню до якоїсь системи) рівноваги. Справді, сам *процес* виникнення чогонебудь (предмета, властивості, взаємодії чи тенденції) передбачає наявність буттєвої динаміки, *зміни* існуючого стану речей. В свою чергу, будь-яка зміна спричинюється відповідною нерівноваженістю (оскільки, за умови структурно-функціонального балансу всякої системи, вона не переходить від одного стану до іншого). З іншого боку, жодна така зміна не є нескінченно поступальним процесом (вже хоча б через часопросторову обмеженість як внутрішніх ресурсів, так і зовнішніх “стимуляторів” такої поступальності). Отже, будучи ініційованою втратою попередніх форм рівноваженості, система завжди прямуватиме до набуття нової – більш стійкої та адаптованої до нових умов – рівноваги.

Саме через те, що на рівні загальносистемного підходу виникає можливість виявлення деяких спільних для системних утворень механізмів втрати та набуття ознак порядку, збільшення та зменшення ступенів свободи їхньої динаміки, а також тенденцій об'єктивного тяжіння таких утворень до росту чи зниження ентропії, можна вести мову не лише про ціннісно-відносні виміри доцільності (а, отже, “правильності” і, врешті-решт, справедливості) певного нормативного упорядкування суспільного буття, але й про такі, що можуть бути визнані як *власне онтологічні* (тобто “ціннісно-нейтральні”).

Іншими словами, як наполягав свого часу С. Л. Франк, “добро” не є тільки “ідеал”, встановлюваний людською волею, інакше воно б залишалось суто довільним; добро, як таке, не є тільки “належним”, вимогою, – таким воно виступає лише по відношенню до недосконалої людської волі. Було б незрозумілим, для чого я, власне, повинен здійснювати добро і як я можу сподіватися на його здійснення, якщо воно є чистою примарою, ідеєю, що не має коріння в самому бутті й витає поза ним, так би мовити, у безплотній порожнечі чистої ідеальності. Тільки якщо добро є моментом абсолютного буття, якщо в моральній вимозі ми усвідомлюємо голос, що йде з глибини буття та онтологічних обґрунтувань, його здійснення набуває для нас розумного сенсу” [4, с. 23—24]. Відповідно, право не може бути зведеним до його суто вольових інтерпретацій; воно є не стільки директивністю офіційного закону, скільки тим *реальним правопорядком*, що складається

в суспільстві у результаті його самоорганізаційних імпульсів. При цьому даний порядок, як і будь-який з варіантів самоорганізації, не є результатом матеріального втілення чиєї-небудь “апріорної ідеї”. Наприклад, у природних системах (де відсутній так званий “суб’єктивний фактор” їхньої динаміки та еволюції) упорядкування відбувається завдяки взаємодіям окремих елементів і підсистем, оскільки в процесі таких взаємодій вони спричинюють взаємообмеження ступенів своєї свободи; останнє ж є сутнісною характеристикою порядку (тоді як хаос, навпаки, пов’язаний з максималізацією зазначеного ступеня: хаотичні феномени — це абсолютно неідентифіковані явища; адже будь-яка якісна визначеність передбачає часо-просторову, функціональну, атрибутивну чи іншу обмеженість). Тобто, “в своїй самоорганізації природа не потребує певного “зовнішнього”, “надприродного координатора” у вигляді “абсолютного розуму”, який приводив би її до відповідного “раціонального порядку”, оскільки саме матеріальне буття виявляє, в силу взаємодії своїх підсистем та елементів, “онтологічні схильності” (атракції) до такого упорядкування” [5, с. 43]. Подібно до цього, “онтологічна раціональність” моральних, правових норм або ж інших регулятивних цінностей “визначається тим, наскільки їхня реалізація врівноважує обсяги поширення індивідуальних природних прав і свобод людини (а, отже, діапазон свободи кожного має обмежуватися цими регулятивами там, де він починає порушувати природні права та свободи інших). Саме такий стан системи регуляції суспільної поведінки індивідів є атрактором еволюції цієї системи, оскільки йому притаманна стійка та “онтологічно доцільна” рівновага. Тому, параметри згаданого стану, що визначатимуть раціональність організації даної системи, треба шукати в контексті чинників упорядкування самого природно-суспільного буття, а не добирати нормативні цінності виключно за певними суб’єктивними схильностями, лише *post factum*, визначаючи міру їхньої онтологічної релевантності” [6, с. 136].

Таким чином, з точки зору сучасної правової онтології (незважаючи на багатоваріантність існуючих на сьогоднішній день її теоретичних концептуалізацій) “правова справедливість” є не просто “ідеєю” чи “еманацією духу права”, а має свої реально-буттєві виміри, пов’язані з гармонійним упорядкуванням суспільних відносин, спрямованим на зменшення рівня конфліктності в межах останніх.

Правда, слід відзначити, що цей підхід також містить низку проблем у плані його як пізнавальної, так і практичної реалізації. З одного боку, доволі обґрунтованою виглядає теза, згідно з якою “основа права є мінливе життя, ... умови соціального буття людей, суспільні відносини, котрі складаються історично-еволюційно, і в процесі яких утворюється, формується й розвивається єдність загальнолюдського

розуму того чи іншого суспільства або ж усього людства (як, наприклад, загальновізані принципи міжнародного права)” [7, с. 348]. Разом з тим, попри буттєву “укоріненість” деонтологічних мірил права, зв’язок між суцим і належним не можна подати у вигляді певних взаємоднозначних залежностей (вже, навіть, через те, що буттєва реальність не містить у собі якого-небудь іманентного, внутрішньо притаманного їй смислу, а здобуває його лише мірою включення цієї реальності в контекст цілеспрямованої людської діяльності; адже там, де немає спрямованості на деяку мету, — там немає й підстав для вживання поняття “смыслу”). В свою чергу, суб’єкт визначає для себе життєві цілі та формує на їхній основі смыслове поле уявлень про належне та справедливе, по-перше, в залежності від способу свого входження до структури певного соціуму і, по-друге, в залежності від домінуючої в межах даної структури системи ціннісних установок. Тому співвідношення між буттям та осмысленням права, будучи опосередкованим суспільною правосвідомістю та адаптованим до умов життя окремої особи на рівні правосвідомості індивідуальної, втрачає ознаки лінійності (тобто, кожному станові правової реальності може відповідати не один, а досить багато варіантів його деонтологічного осмыслення), а, отже, не можна стверджувати, що уявлення про “справедливу належність” є онтологічно детермінованими.

Така своєрідна “дилема” – або заперечувати очевидність зв’язку між формами буття та способами усвідомлення права, або, визнаючи його, намагатися “вивести” другі з перших – є вирішуваною лише єдиним шляхом. Він полягає у тому, щоб замість необґрунтованих спроб “логічної редукції” нормативно-належного до фактичного буття, “бажаної” реальності до існуючого стану речей, шукати канали та засоби їхнього *взаємоуздодження*. Адже при цьому для досягнення правовими засобами необхідної міри відповідності між зазначеними феноменами зовсім не обов’язковою умовою є наявність причинно-наслідкового зв’язку між ними. Більше того, якби такий зв’язок насправді мав місце, то абсолютно непотрібними були б будь-які намагання привести стан суспільної та індивідуальної правосвідомості до адекватності організаційним характеристикам правової реальності, оскільки остання б “автоматично” (як це спостерігається, наприклад, у царині природної каузальності) генерувала відповідні трансформації у парадигмі правової справедливості.

Сама постановка проблеми відповідності між буттєвістю та усвідомлюваністю права, а також визначення шляхів “гармонізації” його об’єктивних і суб’єктивних моментів зумовлена прагненням підвищення показників дієвості правових інституцій. Очевидно, що “між справедливістю та ефективністю права існує як відносна незалежність і навіть протиріччя, так і зв’язок і взаємна доповнюваність. Відносна

незалежність показників справедливості та ефективності виявляється в тому, що можливий пошук ефективних засобів досягнення соціальних цілей, так би мовити, “по той бік добра і зла”. Згодом може бути забезпечене прагнення до того, щоб ці засоби співпадали з вимогами справедливості, проте таке співпадання може і не відбутися... В той же час система є життєздатною у тривалій перспективі лише тоді, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей сумісні з вимогами справедливості. За відсутності узгодженості стосовно того, що є справедливим, а що несправедливим, індивідам важче ефективно координувати свої плани для досягнення взаємної вигоди” [8, с. 291–292]. У такому разі використання цих засобів, навіть будучи цілком легальним у плані вираженої в чинному законодавстві позиції влади, може виявитися *нелегітимним* з точки зору смислових орієнтирів права, генерованих самоорганізацією народної волі. Адже, згідно з ідеєю демократичного конституціоналізму, “лише народ є реальним носієм влади, і лише наділений правом обирати... форму здійснення народовладдя, визначати принципи, на яких має функціонувати державна влада, здійснювати контроль за її діяльністю і, врешті-решт, змінювати владу, яка втратила свою легітимність. Отже, легітимність – це результат трансформації волі народу в нову якість — суверенну волю держави, яка реалізується через справедливі, законні та доцільні рішення чинної влади” [9, с. 36]. Тобто, можна сказати, що народне визнання рішень чи норм справедливими є основою їхньої легітимності, тоді як їх легалізація та забезпечення відповідними правовими механізмами їх здійснення стають гарантami їхньої ефективності. Разом з тим, сама ця воля повинна відповідати критеріям не просто її реалізованості, але й *онтологічної* доцільності.

Через те, що поняття такої доцільності має доволі неоднорівний та комплексний зміст, сучасні теоретичні концептуалізації онтології права здебільшого розробляються в руслі інтегративної правової парадигми. Остання передбачає, перш за все, виявлення та окреслення певних системно-синтезуючих основ побудови загальної теорії права, на підставі яких можна було б вести мову як про сутнісну єдність форм реалізації права в суспільній дійсності, так і про внутрішню цілісність юридичної науки. Зрозуміло, що такі основи мають бути не результатом суто довільного теоретичного конструювання, але й також узгоджуватися з організацією правової реальності, в межах якої згадана теорія застосовуватиметься. Тож, безсумнівно, “ідея даного підходу передбачає здійснення досліджень у напрямку побудови цілісної концепції правової онтології, котра синтетично поєднувала б у собі антропологічні чинники права (як базові вектори реалізації людської свободи), суспільно-комунікативні механізми формування правових відносин і нормативно-смислових регулятивів (адже саме такі механізми експлі-

кують дійсну природу права як суб'єктно-інтерактивного феномена, що онтологічно конститується в результаті взаємообмеження індивідуальних свобод), а також буттєво-ціннісний простір, у середовищі якого утворюються й реалізуються правові смисли (оскільки цей поверхневий шар людського буття виявляється менш дистанційованим від індивідуальної свідомості, ніж інші онтологічні основи права, а тому є первинним каналом зв'язку суб'єкта з правовою реальністю)" [5, с. 148–149].

Отже, відшукуючи буттєві основи легітимної правової нормативності, вбачається за доцільне спиратися “на таке суще, котре володіло б якостями належного. Таким сущим виступає людина, природа якої... полягає в “самозобов’язуванні”, у прагненні до досконалості, до реалізації власного проекту”; при цьому потребуватиметься “не виведення змісту правових норм з природи людини (таке завдання було б просто нездійсненним), а радше кореляція образу людини і образу права як феноменів, зміст яких залежить від ціннісних уявлень, легітимація другого першим” [8, с. 206–207]. Адже “людська сутність” не є природно передвизначеною; якраз навпаки – сутністю людини є *свобода* власного самовизначення та особистісного самостворення, а тому в якості основного онтологічного критерію дійсної виправданості права є прагнення максимізації такої свободи для кожного, а також справедливого та доцільного її розподілу в суспільстві. Як писав К. Ясперс, спроби виявити ті “загальні властивості, що пов’язують усіх людей,... ще здавна робилися у природному праві”... шляхом “встановлення прав людини... як інстанції всередині світового порядку, що захищала б людину від будь-яких насильницьких дій,... через посередництво дієвих правових процесів під егідою суверенітету всього людства...”. І хоча згодом з’ясувалося, що “його (людства. – В. Н.) кінцева мета завжди відносна – це мета безпосереднього існування, але виростає вона з абсолютної мети гідного та повного людського буття у світі” [10, с. 210].

Список використаних джерел

1. Козловський А. А. Гносеологічні принципи права / А. А. Козловський // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — № 1–2. — С. 32–44.
2. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. — К. : Абрис, 1996. — 470 с.
3. Стівба О. В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права / О. В. Стівба // Проблеми філософії права. — 2005. — Т. III. — № 1–2. — С. 24–31.
4. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. — М. : Республика, 1990. — 534 с.
5. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : теорія та реальність / М. М. Цимбалюк. — К. : Атіка, 2008. — 276 с.

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

6. Гвоздік О. І. Онтологія розуму та раціональність філософського світогляду / О. І. Гвоздік // Філософські проблеми гуманітарних наук. — 2006. — № 8–9. — С. 134–141.

7. Керимов Д. А. Методология права : предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. — М. : Изд-во СГУ, 2009. — 338 с.

8. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 278 с.

9. Ковальчук В. Проблема конституційності та легітимності публічної влади в умовах формування правової, демократичної держави : вітчизняний досвід / В. Ковальчук // Право України. — 2008. — № 6. — С. 35–40.

10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. — М. : Политиздат, 1991. — 178 с.

На философском уровне рассмотрена теоретико-мировоззренческая проблема справедливости и целесообразности юридических норм как продукта культурно-цивилизационного процесса.

At the philosophical level the theoretical world outlook problem of justice and expedience of the legal norms as a product of the cultural-civilization process is considered.

Стаття надійшла до редакції журналу 2 грудня 2010 року.